२०

348sk20

आलंकारिकपरिचयः-१

प्रस्तावना

आधुनिकेषु सर्वप्रथमः अलङ्कारशास्त्रग्रन्थः भामहप्रणीतः काव्यालङ्कारः इति। अत एव अस्य शास्त्रस्य अलङ्कारशास्त्रनाम्ना प्रसिद्धिः। काव्यशास्त्रस्य वास्तविकं नाम अलङ्कारशास्त्रम्। तच्च अलङ्कारशास्त्रं काव्यस्य दर्शनशास्त्रम्। अलङ्कार इति पदे अलम्, कार इति पदद्वयम् अस्ति। "अक्षरं परमं ब्रह्म सनातनमलं विभुम्... वदन्ति" इति अग्निपुराणवचनानुसारेण अलम् इत्यस्य अर्थः परब्रह्म। अत एव अलङ्कारशास्त्रस्य अर्थः भवति ब्रह्मविद्याशास्त्रम्। कटककुण्डलादयः यथा शरीरस्य शोभां वर्धयन्ति तथैव अलङ्कारः अपि शब्दार्थमयस्य काव्यशरीरस्य शोभां वर्धयति। साधारणतया अलङ्कार इत्युक्ते शोभासम्पादक उपकरणविशेषः। अर्थात् अलङ्कारः सौन्दर्यपदवाच्यो भवति इति वामनस्य मतम्। यथा शरीरात् लावण्यं पृथक् न भवति तथा शब्दार्थमयात् काव्यशरीरात् अपि सौन्दर्यं पृथक् न भवति। काव्यस्य स्वरूपविषये उपादानविषये च आलङ्कारिकाणां मतवैसादृश्यं भवति। केचित् अलङ्कारम्, केचित् रीतिम्, केचित् रसम्, केचित् ध्वनिम्, केचित् वक्रोक्तिञ्च काव्यस्य प्राणभूतेन अङ्गीकृतवन्तः। पुराकाले आलङ्कारिकाः स्वपरिचयविषये स्वकीयग्रन्थे न किमपि लिखन्ति स्म। तस्माद् आलङ्कारिकाणां देशकालकृतिविषये पण्डितानां मतपार्थक्यं भूयशो दृश्यते। विविधेषु ग्रन्थेषु स्थितानि उद्धृतवाक्यानि परिपश्य प्राचीनालङ्कारिकाणां देशकालवंशपरिचयादीनाम् अनुमानं क्रियते। आलङ्कारिकाणां परम्पराविषयं देशकालकृतिं च समाश्रित्य पाठोऽयम्।

उद्देश्यानि

पाठस्यास्याध्ययनेन-

- आलङ्कारिकाणां विषये ज्ञानं भवेत्।
- आलङ्कारिकः तस्य देशः कालः कृतयः इति विषये ज्ञानं भवेत्।
- आलङ्कारिकस्य वंशविषयकं ज्ञानं भवेत्।
- कः आलङ्कारिकः कस्य सम्प्रदायस्य प्रवर्त्तकः इति ज्ञानं प्रभवेत्।

२०.१) भरतः

प्राचीनेषु आलङ्कारिकेषु नाट्यशास्त्रस्य प्रणेता महर्षिः भरतः अन्यतमः भवति। रससम्प्रदायस्य जनकः भरतमुनिः। तदीयम् - "विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः" इति सूत्रमेव

रसस्वरूपनिर्णायकेषु आदिमं प्रसिद्धम्। भरतमुनिः काव्ये रसस्य प्राधान्यं स्वीकृतवान्। अत एव आह – "न हि रसादृते कश्चिदर्थः प्रवर्तते" इति। अलङ्कारशास्त्रे नाट्याधिकरणम् अधिकृत्य द्वौ भरतौ उपस्थाप्येते। वृद्धभरतो भरतमुनिः च। सामान्यतस्तु मनुयाज्ञवल्क्यादीनां नामसु अपि वृद्धविशेषणं प्रयुङ्क्ते। तथैव भरतेन सहापि व्यवहृतं स्यात्। कथ्यते नाट्यशास्त्रं हि मूलतो द्वादशसाहस्री संहिता आसीत्। तस्य प्रणेता वृद्धभरतशब्देन संकेतितः भवति। भरतनामसम्बद्धं नाट्यशास्त्रं शतसाहस्री कृतिः मन्यते। भरतः स्वकीये नाट्यशास्त्रग्रन्थे स्वकीयपरिचयं न किम् अपि प्रदत्तवान्। अतः रससम्प्रदायकस्य जनकस्य महामुनेः भरतस्य देशकालादिविषये विदुषां मतवैसादृश्यं भूयशः परिलक्ष्यते।

देशः- प्राचीनशास्त्रकारैः स्वकीये ग्रन्थे स्वविषये किम् अपि न लिख्यते। तस्मात् भरतमुनेः अपि देशविषये न कुत्रापि किम् अपि प्राप्यते। अत एव विदुषां तु भरतमुनेः देशविषये मतवैसादृश्यम् अस्ति। प्रायः पुस्तके भरतमुनेः वासस्थानविषये न किमपि लिखति। केषाञ्चन मते तु काश्मीरवासी भरतमुनिः। केषाञ्चन मते तु उत्तरभारतीयः भरतमुनिः।

कालः - पौराणिकवंशक्रमानुसारेण भरतो व्यासवाल्मीकिभ्यां पश्चाद्वर्ती भवन् अपि इतरेभ्यः समेभ्यः संस्कृतभाषायां लेखकेभ्यः प्राचीनः प्रतीयते। भरतकृतस्य नाट्यशास्त्रस्य राहुलककृता टीका अभिनवगुप्तेन स्मर्यते। राहुलकस्य नाम तामिलमहाकाव्ये मणिमेकलये समायातम्। मणिमेकलये नामकस्य तस्य तामिलग्रन्थस्य रचनाकालः चतुर्थः ई. पू. मन्यते, अतो भरतस्य तत्पूर्वकालिकता समायाति। कालिदासोऽपि भरतं स्मरति। अतः कालिदासात् पूर्ववर्ती भरतमुनिः अयम्। अपरञ्च म्याकडोनेलमहोदयस्य मते तु भरतमुनिः षष्ठशताब्दीयः आलङ्कारिकः। महामहोपाध्यायस्य हरप्रसादशास्त्रिमहोदयस्य मते भरतमुनेः कालः द्वितीयशताब्दी। कालिदासस्य विक्रमोर्वशीये नाटके भरतमुनेः नाम प्राप्यते। एतेन ज्ञायते अष्टमशताब्द्याः पूर्वं नाट्यशास्त्रं प्रसिद्धम् आसीत्। अतः भरतमुनेः स्थितिकालः चतुर्थशतकात् पूर्वं मन्यते।

कृतिः- सम्प्रति उपलभ्यमानं नाट्यशास्त्रं भरतस्य कृतिः। इदं क्वचित् ३६ अध्यायात्मकम्, क्वचित् ३७ अध्यायात्मकं कथ्यते। मन्ये लेखकप्रमादात् कोऽपि अध्यायः विभक्तः स्यात्। अभिनवगुप्तः स्वीयायां भरतसूत्रस्य टीकायां सप्तत्रिंशतः अध्यायान् लिखति। प्रति अध्यायस्य प्रारम्भावसरे श्लोकम् एकम् शिवनमस्कारात्मकं लिखति, येन काश्मीरकशैवप्रत्यभिज्ञाशास्त्रीयषट्त्रिंशत्तत्त्वानि निदर्शितानि भवन्ति। इदम् अपि सम्भवति यत् अभिनवगुप्त एव तत्त्वानि अनुत्तरं च निर्देष्टुम् इच्छुः कमपि अध्यायं विभज्य अध्यायसंख्यां वर्धितवान्। प्राप्ते भरतसूत्रे ५००० श्लोकाः सन्ति। तथा कियद्गद्यमपि विद्यते। षष्ठसप्तमाष्टाविंशतितमाध्यायेषु केवलं गद्यभाग एव अस्ति। इतिहासविदः कथयन्ति यत् नाट्यशास्त्रं न एकस्मिन् काले रचितम् अपि तु दीर्घकालिकस्य साहित्यतत्त्वनिर्णयप्रयासस्य फलम् इदम् शास्त्रम्। नाट्यशास्त्रे त्रयः अंशाः विद्यन्ते- १. सूत्रं भाष्यम् च, अयमंशः प्राचीनतमः २. कारिका, मूलाभिप्रायं बोधयितुं कारिका रचिता ३. अनुवंश्यश्लोकाः, इमे श्लोकाः भरतादपि प्राचीनैः आचार्यैः रचिताः सन्ति। स्वमतं प्रमाणयितुं भरतेन अपि इमे श्लोकाः उपन्यस्ताः सन्ति। अत एव आह अभिनवगुप्तः- “ता एता ह्यार्या एकप्रघट्टकतया, पूर्वाचार्यैर्लक्षणत्वेन पठिता, मुनिना तु सुखसंग्रहाय यथास्थानं निवेशिताः” इति।

रससम्प्रदायकस्य प्रवर्तकः अयं भरतमुनिः। तदीयम्- “विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः” इति सूत्रमेव रससिद्धान्तं प्रतिपादयति। भरतमुनेः मते तु काव्ये रसः एव प्रधानः भवति। रसं विना न कदापि काव्यं सम्भवति। इतः परं विश्वनाथः अपि काव्ये रसस्य प्राधान्यतां स्वीकृतवान्। भरतमुनिः रससम्प्रदायस्य आदिमः आचार्यः भवति। भरतेन स्वीयनाट्यशास्त्रस्य षष्ठे सप्तमे चाध्याये रसस्य विषये स्वमतं प्रकाशितम्।

पाठगतप्रश्नाः-१

केचित् प्रश्नाः अधः प्रदीयन्ते-

१. रससम्प्रदायस्य प्रवर्तकः कः।

२. नाट्यशास्त्रस्य प्रणेता कः।

३. नाट्यशास्त्रस्य कस्मिन् कस्मिन् अध्याये रसस्य उल्लेखः लभ्यते।

४. नाट्यशास्त्रे कति अध्यायाः सन्ति।

५. भरतमुनेः कालः कः।

६. नाट्यशास्त्रे कति श्लोकाः सन्ति।

२०.२) भामहः

महर्षेः भरतात् परं प्राचीनेषु आलङ्कारिकेषु अन्यतमः भामहः आसीत्। अलङ्कारसम्प्रदायः भामहेन प्रवर्तितः। तस्य मते- “काव्यं ग्राह्यमलङ्कारात्”इति। अलङ्कारहीनं वनितावदनं यथा असुन्दरं तथैव शब्दार्थमयं निरलङ्कारं काव्यशरीरम् असुन्दरम्। अत एव आह- “न कान्तमपि निभूषं विभाति वनिताननम्”इति। भामहस्य मते तु काव्ये अलङ्कारः एव प्रधानो भवति। इदमेव मतं प्रमाणयितुं भामहः काव्यालङ्कारग्रन्थं लिखितवान्।

वंशपरिचयः - भामहः रक्रिलगोमिनः पुत्रः आसीत्। गोमिनपदं बौद्धेषु प्रयुज्यते, यथा चन्द्रगोमीत्यादि, अतोऽयं बौद्ध इति। अपरञ्च स्वीयस्य काव्यालङ्कारस्य प्रारम्भे अयं भामहः सार्वसर्वज्ञस्य स्तुतिं कृतवान्, अतः अयं बौद्धः इति बहुभिः सन्दिह्यते। वस्तुतस्तु अयं हिन्दुधर्मावलम्बी आसीत्। यतो हि यागादीनां सोमपानस्य च रामायणीयपात्राणां च प्रशंसां कृतवान्। न एतावत् अस्ति। भामहः अपोहवादस्य आलोचनं कृतवान्। अतः अयं भामहः हिन्दुधर्मावलम्बी आसीत्।

देशः- भामहस्य देशः काश्मीरः भवति। काश्मीरदेशवासी अयं भामहः इति सर्वैः पण्डितैः अङ्गीकृतम्।

कालः- भामहस्य समयः कः इति अस्मिन् विषये महान् मतभेदो भवति। भामहस्य स्थितिकालश्च सर्वाधिकविवादविषयः। सम्प्रति अपि अनिर्णीतः अस्ति। भामहदण्डिनोः पौवापर्यम्

आदाय अपि पण्डिताः विवदन्ते। केचित् भामहं दण्डिपूर्ववर्तिनं मन्यन्ते। अपरे तु तद्विपरीतम् एव। सौभाग्येन अधुना दण्डी भामहात् परवर्त्ती स्वीकृत एव, अतो यदि दण्डी सप्तमशतकप्रारम्भकालिकः तदा अयं भामहः षष्ठशतकवर्त्ती इति वक्तव्यम्।

अष्टमशतकोत्पन्नः भट्टोद्भटः भामहकृतं काव्यालङ्कारं व्याख्यातवान्। अतः भामहः तत्पूर्वकालिकः भवति। एतेन आगतं यत् भामहस्य कालः अष्टमशतकात् पूर्ववर्त्ती।।

भामहो हि भासं समीक्षते, कालिदासो हि भासं स्मरति, भामहस्तु कालिदासं न स्मरति। अतः भामहः भासकालिदासयोः अन्तर्वर्तिकालिकः। एतेन अपि आगतं यत् भामहस्य कालः षष्ठशतकम्।

केचन पाश्चात्याः विद्वांसः भामहकृतौ न्यासपदप्रयोगं दृष्ट्वा भामहं जिनेन्द्रबुद्धेः न्यासकारात् परवर्त्तिनं मत्वा सप्तमशतकपरवर्तित्वम् आतिष्ठन्ते। परन्तु मतम् इदम् निर्मूलम्। यतो हि जिनेन्द्रबुद्धिभिन्नस्य न्यासग्रन्थकारस्य भामहेन स्मरणं कृतम्। धर्मकीर्ति-दिङ्नागयोः मध्यकालिकः भामहः इति तदीयप्रत्यक्षलक्षणं दृष्ट्वा कथयन्तः अपि षष्ठशतकमध्यवर्तित्वम् आहुः। सप्तमशतकस्थभट्टिना भामहस्य श्लोकः अनुकृतः। अतः षष्ठशतकात् पूर्ववर्त्ती भामहः।

कृतिः- भामहः काव्यालङ्कारः इति नाम्ना एकं ग्रन्थं रचितवान्। वृत्तरत्नाकरे भामहनाम्ना केचित् श्लोकाः सन्ति। भामहः एकं छन्दोग्रन्थम् अपि लिखितवान् इति केचित्। परन्तु छन्दोग्रन्थस्तु सम्प्रति न उपलभ्यते। काव्यालङ्कारे षट् परिच्छेदाः सन्ति। प्रथमे परिच्छेदे काव्यसाधनतल्लक्षणतद्भेदाः वर्णिताः। द्वितीये तृतीये च परिच्छेदे अलङ्काराः आलोचिताः। चतुर्थे परिच्छेदे भरतोक्ताः दश दोषाः वर्णिताः। पञ्चमे न्यायविरोधिदोषाः वर्णिताः। षष्ठे विवादास्पदपदशुद्धिः विचारिता। प्रायः काव्यालङ्कारग्रन्थे ४०० श्लोकाः सन्ति। भरताद् अनन्तरम् अयम् एव ग्रन्थः अलङ्कारशास्त्रस्य सर्वमान्यः भवति। एतत्पूर्ववर्तितया मेधाविरुद्रस्य एकः ग्रन्थः आसीत्। परन्तु सः ग्रन्थः इदानीं नैव प्राप्यते। काव्यालङ्कारे शब्दार्थयुगलस्य काव्यत्वम्, भरतेन उक्तानां दशगुणानां माधुर्यौजप्रसादेषु अन्तर्भावः, वक्रोक्तेः सकलालङ्कारमूलत्वम् इति विशिष्टसिद्धान्ताः। भामहः रसं काव्यमूलत्वेन न स्वीकरोति। काव्यस्य प्राणस्वरूपत्वेन अलङ्कारम् एव स्वीकरोति। परन्तु भामहस्य मते सर्वः अपि अलङ्कारः वक्रोक्तिमूलकः भवति। अत एव प्राह – "सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते" इति। परवर्तिकाले वक्रोक्तिः पृथक् अलङ्कारः भवति। भामहस्य एव वक्रोक्तिम् आश्रित्य कुन्तकेन वक्रोक्तिजीवितम् इति ग्रन्थः रचितः। भामहः पृथक्तया रसं न स्वीकृतवान्। तथापि रसवत् अलङ्कारः भवति इति स्वीकृतवान्। अप्रस्तुतप्रशंसा वक्रोक्तिः इत्याद्यलङ्कारलक्षणविचारवेलायां व्यङ्गार्थं स्वीकृतवान्।

अलङ्कारसम्प्रदायो भामहेन प्रवर्तितः। एतत्सम्प्रदायानुसारिणां मते अलङ्कारा एव काव्यस्य प्राणभूताः। शब्दार्थौ काव्यम् इति लक्षणेन शब्दार्थौ काव्यस्य शरीरम् इति स्वीकरणात् अलङ्कारः द्विविधः भवति। तौ शब्दालङ्कारः अर्थालङ्कारः चेति। सामान्यतया अनुप्रासः, उपमा, दीपकः, रूपकम् इति चत्वारः अलङ्काराः इति भरतमतम्। ते एव अलङ्काराः अनुदिनं वर्धमानाः कुवलयानन्दे १२५ सञ्जाताः। भामहः तस्य ग्रन्थे ३९ अलङ्कारान् स्वीकृतवान्। अलङ्कारसम्प्रदायप्रवर्त्तकाः रसतत्त्वं जानन्ति स्म, अत

एव ते रसादिवत् अलङ्कारः भवति इति उक्तवन्तः। रसा अपि अलङ्कारा एव न पृथक् तत्त्वान्तरम् इति तेषां मतम्।

पाठगतप्रश्नाः-२

केचित् प्रश्नाः अधः प्रदीयन्ते-

७. अलङ्कारसम्प्रदायस्य प्रवर्तकः कः।

८. काव्यालङ्कारग्रन्थस्य रचयिता कः।

९. भामहस्य देशः कः।

१०. भामहस्य पितुः नाम किम्।

११. भामहस्य स्थितिकालः कः।

१२. काव्यालङ्कारे कति अलङ्काराः स्वीकृताः।

२०.३) दण्डी

संस्कृतजगति काव्यशास्त्रस्य द्वितीयाचार्यत्वेन दण्डी स्मृतः भवति।

जाते जगति वाल्मीकौ कविरित्यभिधाऽभवत्।
कवी इति ततो व्यासे कवयस्त्वयि दण्डिनि।

इत्येवमादिभिः प्राचीनसहृदयवचनैः संस्कृतसाहित्ये दण्डिनो महती प्रतिष्ठा अनुमीयते। "दण्डिनः पदलालित्यम्" इति उक्तिः अपि दण्डिनः प्रसिद्धौ प्रमाणम्। दण्डिनः वास्तविकं नाम न ज्ञायते। यथा भवभूतेः माघस्य च नामविषये श्रूयते तथैव ब्रह्माण्डच्छत्रदण्डः इत्यादिदशकुमारस्य मङ्गलाचरणे दण्डपदप्रयोगेण दण्डी इति नाम।

देशः - दण्डिनः वासदेशस्य निर्णये अवन्तिसुन्दरीकथा प्रमाणम्। तदनुसारेण दण्डिनः पूर्वपुरुषाः गुर्जरप्रान्तस्थिते आनन्दपुरे तिष्ठन्ति स्म। ततः ते दक्षिणदेशावस्थितं सम्प्रति एलिचपुरसंज्ञया प्रथमानमचलपुरं नाम स्थानम् आगताः। तदेवं कवेः दाक्षिणात्यभावः सिद्ध्यति। काञ्ची - कावेरी - चोल – कलिङ्ग – मलयानिल – प्रभृतिदक्षिणप्रसिद्धस्थानादीनां दण्डिना कृतो भूयसोल्लेख एव प्रमाणम्।

दण्डिनो दाक्षिणात्यत्वे इदम् अपि प्रमाणान्तरम् अनुमीयते यत् काश्मीरदेशभवा आलङ्कारिकाः दण्डिनः मतं प्रायशः न कथयन्ति। अतः दण्डिनः सुदूरदक्षिणवासित्वं सिद्ध्यति।

कालः- यद्यपि दण्डिनः स्थितिकालः न अद्यापि निर्णीतः तथापि तस्य प्रेयोऽलङ्कारोदाहरणे-

"इति साक्षात् कृते देवे राज्ञो यद्राजवर्मणः।

प्रीतिप्रकाशनं तच्च प्रेय इत्यवगम्यताम्।।"

इति कथनात् राजवर्मणः समकालिकत्वं सिद्ध्यति। राजवर्मा हि नरसिंहापराभिधानः काञ्चीनरेशः ७३७-७७९ मितवैक्रमाब्दानभितः सिंहासनारूढः इति ऐतिहासिकाः प्रवदन्ति। अयम् एव कालः दण्डिनः भवति।

दण्डी हि बाणभट्टं मयूरञ्च स्मरति अवन्तिसुन्दरीकथायाम्। तत् च अभिनवगुप्तः लोचने समुद्धरति इति दण्डिनः स्थितिकालस्य इयम् एव पूर्वापरसीमा। अतो हि सामान्यतः ७१५-७९० मितवैक्रमाब्दानभितो दण्डिनः स्थितिकालः।

ख्रीष्टदशमशतकोत्पन्नः अभिनवगुप्तः लोचनग्रन्थे लिखति- “यथाह दण्डी - 'गद्यपद्यमयी चम्पूः' ”इति।

ख्रीष्टदशमशतकपूर्वार्द्धसमुद्भूतः प्रतीहारेन्दुराजः उद्भटरचितस्य काव्यालङ्कारसारसंग्रहस्य लघुवृत्तौ लिखितवान् "अत एव दण्डिना 'लिम्पतीव' इत्यादि”।

कन्नड्भाषायां 'कविराजमार्ग'इति ग्रन्थम् एकम् अमोघवर्षः लिखितवान्। स स्पष्टभावेन काव्यादर्शम् आधारीकृत्य प्रणीत इति प्रतीयते। कविराजमार्ग इति नामकस्य तस्य ग्रन्थस्य रचनाकालः ८१५ ख्रीष्टाब्दतः - ८७५ ख्रीष्टाब्दमध्यवर्त्ती मन्यते।

दण्डी काव्यादर्शे यस्याः रीतेः वर्णनं कृतवान्। ताम् एव रीतिम् आश्रित्य वामनः काव्यालङ्कारसूत्रं रचितवान्। अतः दण्डी वामनपूर्ववर्त्तितया स्वीकर्तव्यः भवति। वामनस्य कालश्च ७७९ख्रीष्टाब्दतः ८१३ख्रीष्टाब्दो मन्यते।

एभिः प्रमाणैः दण्डिनः समयस्य परिसीमा अष्टमशतकम् इति मन्तव्यं भवति।

कृतिः - “त्रयो दण्डिप्रबन्धाश्च” एतदनुसृत्य काव्यादर्शः, दशकुमारचरितम्, अवन्तिसुन्दरीकथा इति त्रयो ग्रन्थाः दण्डिनः कथ्यन्ते। केचित् - “छन्दोविचित्यां सकलस्तत्प्रपञ्चः प्रदर्शितः” इति दण्डिवचनेन छन्दोविचिति नामकम् अपि दण्डिनः ग्रन्थम् एकं कल्पयन्ति। अलङ्कारग्रन्थेषु काव्यादर्शः इति ग्रन्थस्य अन्तर्भावः। गद्यग्रन्थेषु दशकुमारचरितम्, अवन्तिसुन्दरीकथा इति ग्रन्थद्वयम्।

दण्डिनः काव्यादर्शः परमलोकप्रियः भवति। यतो हि कन्नड्भाषायां कविराजमार्ग इति नाम्ना अस्य ग्रन्थस्य अनुवादः कृतो भवति। अपरञ्च सिंहलभाषायां "सिय बसलकर" इति नाम्ना अनुवादः कृतो भवति। अस्मिन् ग्रन्थे ४ परिच्छेदाः सन्ति। अत्र ६६० श्लोकाः सन्ति। प्रथमे परिच्छेदे काव्यलक्षणम्, काव्यभेदाः, वैदर्भ्यादयः रीतयः, दश गुणाश्च वर्णिताः सन्ति। द्वितीये परिच्छेदे ३५ अलङ्काराः, तेषां लक्षणम्, तेषाम् उदाहरणम्, तेषाम् उपभेदाः कथिताः सन्ति। तृतीये परिच्छेदे शब्दालङ्कारस्य विवेचना यत्र यमकप्रपञ्चः, चतुर्थे परिच्छेदे दोषाणां गवेषणा कृता अस्ति।

दण्डी रीतिप्रस्थानं समर्थितवान्। तथापि दण्डी अलङ्कारप्रस्थानस्य अपि समर्थकः आसीत्। दण्डिनः मते उपमाद्यलङ्कारः श्लेषादिगुणः इति एते अलङ्कारपदवाच्याः भवन्ति। दण्डी माधुर्यगुणवर्णनवेलायां रसस्थितिविषये अपि प्राह यत् कदाचित् वर्णस्य अर्थस्य वा उत्कर्षसाधनाय माधुर्यगुणः रसं परिपोषयति। सर्वप्रथमं दण्डी एव काव्ये शब्दस्य प्राध्यान्यम् उक्तवान्। काव्यस्य संज्ञां

प्राह- “शरीरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली” इति। ततः परं जगन्नाथाचार्यः इदम् एव मतम् आश्रित्य ग्रन्थं लिखितवान्।

पाठगतप्रश्नाः-३

केचित् प्रश्नाः अधः प्रदीयन्ते-

१३. काव्यादर्शस्य रचयिता कः।

१४. दण्डिनः कालः कः।

१५. दण्डी कुत्रत्यः।

१६. काव्यादर्शे कति परिच्छेदाः सन्ति।

१७. काव्यादर्शे कति श्लोकाः सन्ति।

१८. काव्यादर्शस्य अनुवादग्रन्थः कः।

२०.४) वामनः

आलङ्कारिकसूच्यां वामनस्य महत्त्वपूर्णं स्थानम् अस्ति। तस्य हि काव्यालङ्कारसूत्राणि विषयप्रतिपादनदृष्ट्या अत्यन्तं महत्त्वपूर्णम् अस्ति। अयम् एव वामनाचार्यः रीतिसम्प्रदायस्य जनकः अस्ति। आलङ्कारिकः वामनः वैयाकरणात् काशिकारात् वामनात् भिन्नः भवति। आलङ्कारिकः वामनः काव्ये रीतेः एव प्राधान्यं स्वीकृतवान्। अत एव रीतिसम्प्रदायेषु अग्रगण्यः वामनाचार्यः भवति। वामनाचार्यस्य देशकालकृतिविषये सामान्यः परिचयः दीयते।

देशः - वामनः जयापीडनाम्नः काश्मीरराजस्य राष्ट्रकूटवंशस्य गोविन्दतृतीयस्य च सभापण्डितः सचिवः च आसीत्। राजतरङ्गिणीकारस्य "वामनाद्याश्च मन्त्रिणः”इति वचनात् ज्ञायते। अत एव काश्मीरदेशः वामनस्य वासस्थानम् आसीत्।

कालः - वामनः जयापीडनाम्नः काश्मीरराजस्य राष्ट्रकूटवंशस्य गोविन्दतृतीयस्य च सभापण्डितः सचिवश्च आसीत्। जयापीडस्य शासनकालः ७७९-८१९ ई.। गोविन्दस्य शासनकालः च ७९४ – ८१३ ई. मन्यते। अतः वामनस्य समयः अष्टमशतकस्य चरमभागः नवमशतकस्य आदिभागश्च निश्चीयते।

अभिनवगुप्तः वामनं स्वग्रन्थे लोचने "वामनाभिप्रायेणायमाक्षेपः” इति स्मरति। अतः वामनस्य अभिनवगुप्तपूर्ववर्तित्वं सिद्ध्यति। वामनश्च कादम्बरीम्, उत्तररामचरितम्, शिशुपालवधञ्च उदाहरति। अत एव वामनस्य बाण – भवभूति - माघपरवर्तिता सिद्ध्यति। एतेन अपि समायाति यत् वामनस्य समयः अष्टमशतकस्य चरमभागः नवमशतकस्य आदिभागश्च निश्चीयते।

कृतिः - वामनः काव्यालङ्कारसूत्रग्रन्थस्य रचयिता। वामनस्य काव्यालङ्कारसूत्रनाम्ना ग्रन्थः स्वोपज्ञवृत्तिसहितः प्रसिद्धः। अत्र ग्रन्थे अलङ्कारशास्त्रस्य सर्वे अपि विषयाः सूत्रैः निरूपिताः सन्ति। ग्रन्थे अस्मिन् पञ्च अध्यायाः सन्ति। अत्र ३१९ सूत्राणि सन्ति। अत्र अध्यायाः अधिकरणशब्देन व्यवहृताः सन्ति। प्रथमे अधिकरणे काव्यतत्प्रयोजनरीतयः निरूपिताः सन्ति। द्वितीये अधिकरणे पदवाक्यवाक्यार्थदोषाः निरूपिताः सन्ति। तृतीये अधिकरणे गुणविवेचना कृता यत्र दशगुणानां शब्दार्थवृत्तितया विंशतिविधता उक्ता, चतुर्थे अधिकरणे शब्दार्थालङ्काराः, पञ्चमे अधिकरणे कतिचन अशुद्धयः निर्दिष्टाः सन्ति। काव्यालङ्कारस्य प्राचीनः टीकाकारः सहदेवः कथितवान् यद् वामनस्य कृतिः नष्टा। तस्याः कृतेः उद्धारः मुकुलभट्टेन कृतः। स ग्रन्थः सम्प्रति प्राप्यते। वामनस्य केचन विशिष्टसिद्धान्ताः सन्ति। ते यथा - १. गुणालङ्कारयोः भिन्नता, २. रीतेस्त्रैविध्यम्, ३. वक्रोक्तेर्लक्षणारूपता, ४. विशेषोक्तेर्लक्षणवैचित्र्यम्, ५. समग्रस्य अपि अर्थालङ्कारप्रपञ्चस्य उपमारूपता। वामनो रीतिम् आत्मानं काव्यस्य अभिधत्ते। यद्यपि प्राचीना अपि विद्वांसः रीतिं निरूपितवन्तः। तथापि रीतिः काव्यस्य आत्मा इति तु वामनः सर्वप्रथमं प्रोक्तवान्।

रीतिसम्प्रदायस्य प्रवर्त्तकः वामनः, तन्मते रीतिः आत्मा काव्यस्य। का नाम रीतिः। पदसङ्घटना रीतिः। सेयं पदसङ्घटना गुणेषु आयत्तेति गुणसम्प्रदायात्मना परिणमते। रीतिभेदानां व्यवस्थितं वर्णनं दण्डी अपि कृतवान्। गुणालङ्कारयोः असङ्कीर्णं रूपं प्रकाश्य गुणानां शब्दार्थगतत्वेन विंशतिप्रकारता निरूपिता। काव्यशोभायाः कर्तारः धर्माः गुणाः। तदतिशयहेतवः तु अलङ्काराः सन्ति इति वामनमतम्। भामहादयः अपि रसम् अलङ्कारं च स्वीकृतवन्तः। वामनः रसं कान्तिगुणस्वरूपम् आख्याय तस्य आवश्यकतां स्वीकृतवान्।

पाठगतप्रश्नाः-४

केचित् प्रश्नाः अधः प्रदीयन्ते-

१९. रीतिसम्प्रदायस्य प्रवर्त्तकः कः।

२०. वामनस्य रचितग्रन्थस्य नाम किम्।

२१. वामनस्य देशः कः।

२२. वामनस्य कालः कः।

२३. वामनस्य मते काव्यस्य आत्मा कः।

२४. काव्यालङ्कारसूत्रे कति अधिकरणानि सन्ति।

२५. काव्यालङ्कारसूत्रे कति सूत्राणि सन्ति।

२०.५) रुद्रटः

आलङ्कारिकेषु अग्रगण्यः अयं रुद्रटाचार्यः। रुद्रटाचार्यस्य अपरं नाम रुद्रभट्टः। आलङ्कारिकसम्प्रदायेषु रुद्रटः इति नामकः आलङ्कारिकस्तु अत्यन्तं सुप्रसिद्धः अस्ति। भट्टवामुकस्य पुत्रः रुद्रटः आसीत्। रुद्रटः शतानन्दः इति नाम्ना परिचितः अस्ति।

देशः- रुद्रटाचार्यः काश्मीरवासी आसीत्। काश्मीरप्रान्ते एव शास्त्रचर्चाम् अकरोत्। अतः अस्य रुद्रटाचार्यस्य वासस्थानं काश्मीरदेशः आसीत्।

कालः - रुद्रटेन विरचितस्य काव्यालङ्कारस्य उद्धरणानि राजशेखरः भोजराजः प्रतिहारेन्दुराजश्च स्वकीये ग्रन्थे लिखन्ति। अतः राजशेखरादिभ्यः पूर्ववर्त्ती अयं रुद्रटाचार्यः। अत एव नवमशतकस्य उत्तरभागे रुद्रटः आसीत्।

दशमशताब्दीयः वल्लभदेवः रुद्रटस्य ग्रन्थस्य उपरि टीकां रचितवान्। एतेन आगतं यत् दशमशताब्द्याः पूर्वकालिकः रुद्रटाचार्यः भवति।

जैकोवीमहोदयः रुद्रटं शङ्करवर्मनाम्नः अवन्तिवर्मपुत्रस्य समसामयिकं मन्यते। अतोऽपि पूर्वोक्तः समय एव सिद्ध्यति।

कृतिः - काव्यालङ्कारः इति नामकं ग्रन्थं लिखितवान् रुद्रटः। शृङ्गारतिलकम् इत्यस्य प्रणेता रुद्रभट्टः। काव्यालङ्कारस्य प्रणेता रुद्रटः। अत्र रुद्रभट्टः रुद्रटः च समानः इति केषाञ्चित् मतम्। रुद्रटात् भिन्नः रुद्रभट्टः इति अपि एकः पक्षः। अधिकतया रुद्रटस्य कृतयः तिस्त्रः इति केचित्। ताः यथा- १. काव्यालङ्कारः, २. शृङ्गारतिलकम्, ३. त्रिपुरवधकाव्यम् चेति।

रुद्रटस्य काव्यालङ्कारः विषयविवेचनदृष्ट्या अतीव व्यापकः। काव्यप्रयोजनम्, काव्यस्य उद्देश्यम्, कवितासामग्री, अलङ्कारः, भाषा, रीतिः, रसाः, वृत्तयः सर्वे अपि विषयाः अत्र आलोचिताः। अलङ्कारसम्प्रदायस्य आचार्यः रुद्रटः। अतः काव्ये अलङ्काराः एव प्रधानाः। ग्रन्थे अस्मिन् षोडश अध्यायाः सन्ति। अत्र पद्यानि ७३४ मितानि सन्ति। अलङ्काराणां विभाजनं वर्गीकरणं च सर्वं प्रथमम् अयं कृतवान्। अलङ्काराणां मूलतत्त्वानि चत्वारि सन्ति। तानि च – वास्तवम्, औपम्यम्, अतिशयः, श्लेषः चेति। प्राचीनाः आलङ्कारिकाः अलङ्कारान् प्रोक्तवन्तः। तेषु काञ्चित् अलङ्कारान् त्यक्तवान्। नूतनतया केचित् अलङ्काराः स्वीकृताः। केषाञ्चित् अलङ्काराणां नामपरिवर्तितम् अस्ति। तदेवं सर्वथा अलङ्कारमार्गः परिष्कृतः। वस्तुतस्तु अलङ्काराणाम् समीक्षणम् आसीत् रुद्रटग्रन्थस्य उद्देश्यम्। नवरसातिरिक्तं प्रेयः वात्सल्यं वा रसः इति मन्यते।

पाठगतप्रश्नाः-५

केचित् प्रश्नाः अधः प्रदीयन्ते-

२६. रुद्रटस्य अपरं नाम किम् अस्ति।

२७. रुद्रटस्य कालः कः।

२८. रुद्रटस्य देशः कः।

२९. काव्यालङ्कारग्रन्थस्य रचयिता कः।

३०. काव्यालङ्कारे कति पद्यानि सन्ति।

३१. काव्यालङ्कारे कति अध्यायाः सन्ति।

२०.६) अभिनवगुप्तः

ध्वनिप्रस्थानस्य विशिष्टः आलङ्कारिकः अभिनवगुप्तः आसीत्। अयम् अभिनवगुप्तः न केवलम् आलङ्कारिकः आसीत् अपि तु शैवदर्शनाचार्यः तन्त्ररहस्यज्ञः च आसीत्। प्रायः कथा श्रूयते यत् स्वयं आनन्दवर्धनः अभिनवगुप्तात्मना प्रकटीभूतः अभवत्। ततः ध्वन्यालोकस्य लोचनम् इति टीकां लिखितवान्। अयम् अभिनवगुप्तः काश्मीरदेशस्य शारदाधामस्य अत्यन्तं प्रतिष्ठितः सिद्धः महापुरुषश्च आसीत्। अभिनवगुप्तः शिवस्य अवतारः इति जनश्रुतिः आसीत्।

देशः- अभिनवगुप्तस्य पूर्वपुरुषः अत्रिगुप्तः गङ्गायमुनयोः मध्यवर्तिस्थानं परित्यज्य ललितादित्यस्य निर्देशेन काश्मीरदेशः आगतः आसीत्। अत एव अभिनवगुप्तस्य वासस्थानं काश्मीरदेशः आसीत् इति विदुषां मतम्।

कालः - आनन्दवर्धनस्य ध्वन्यालोकग्रन्थस्य उपरि लोचनम् इति टीकां रचितवान्। एतेन आगतं यत् अभिनवगुप्तः आनन्दवर्धनपरवर्त्ती। अभिनवगुप्तस्य समयः दशमशताब्द्याः चरमभागः एकादशशताब्द्याः आदिभागः वा इति निश्चीयते।

वंशपरिचयः - अभिनवगुप्तस्य पितुः नाम चुखलः। चुखलस्य अपरं नाम नरसिंहगुप्तः। स शिवस्य परमो भक्तः आसीत्। तस्य मातुः नाम विमला। तस्य पितामहस्य नाम वराहगुप्तः। तस्य कनिष्ठभ्रातुः नाम मनोरथगुप्तः। उत्पलाचार्यः, प्रतीहारेन्दुराजः, लक्षणगुप्तः इति एते अभिनवगुप्तस्य गुरवः आसन्। कर्णः, मन्द्रः इति एतौ शिष्यौ।

कृतिः - अभिनवगुप्तस्य कृतिषु ध्वन्यालोकस्य लोचनटीका, भरतकृतनाट्यशास्त्रस्य अभिनवभारती नाम टीका, तन्त्रालोकः चेति त्रयो ग्रन्थाः नितान्तप्रसिद्धाः सन्ति। रससिद्धान्तप्रवर्त्तकतया अयं साहित्यशास्त्रस्य महोपकारकः भवति। भरतमुनिः अष्टौ रसान् स्वीकृतवान्। परन्तु नाट्यशास्त्रस्य उपरि अभिनवभारती इति टीकायाम् अभिनवगुप्तः नव रसान् प्रतिपादितवान्। शान्तः अपि रसः इति अभिनवगुप्तस्य मतम्। सम्प्रति नाट्यशास्त्रस्य कियत् माहात्म्यम् अस्ति इति ज्ञानं तु अभिनवभारती इति टीकां विना न सम्भवति। ध्वन्यालोकस्य उपरि लोचनटीका अपि मूलग्रन्थापेक्षया अधिका प्रशस्तिः प्राप्ता। विना लोचनं ध्वन्यालोकस्य एतावत् माहात्म्यं न स्यात्। आनन्दवर्धनः स्वकीये ध्वन्यालोके वस्तुध्वनेः, रसध्वनेः, अलङ्कारध्वनेः च समं प्राधान्यं दर्शितवान्। परन्तु अभिनवगुप्तः रसध्वनेः अधिकं प्राधान्यं स्वीकरोति तस्य लोचनटीकायाम्। तथैव जगति रसध्वनेः प्राधान्यता सर्वैः स्वीक्रियते। तदेव आह – "रसेनैव सर्वं जीवति काव्यम् .... न हि तच्छून्यं काव्यं किञ्चिदस्ति" इति।

इदम् एव मतम् आश्रित्य विश्वनाथः साहित्यदर्पणः इति ग्रन्थं रचितवान्। तत्र काव्यस्य लक्षणं प्राह- "वाक्यं रसात्मकं काव्यम्"इति। भैरवस्तवः, क्रमस्तोत्रः, बोधपञ्चदशिका, मालिनीविजयवार्तिकम, ईश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिनी, ईश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिनी इति एताः कृतयः अपि अभिनवगुप्तस्य आसन्।

अभिनवगुप्तस्य विषये काचित् जनश्रुतिः श्रूयते। भैरवस्त्रोत्रस्य आवृत्तिं कुर्वन् शिष्येण साकम् अभिनवगुप्तः गुहायाः अभ्यन्तरे प्रविष्टवान्। ततः परं स अदृश्यः अभवत्। अत एव अभिनवगुप्तः सिद्धः महापुरुषः इति जनाः मन्यन्ते।

पाठगतप्रश्नाः-६

केचित् प्रश्नाः अधः प्रदीयन्ते-

३२. अभिनवगुप्तस्य देशः कः।

३३. अभिनवगुप्तस्य कालः कः।

३४. लोचनटीकायाः कर्ता कः।

३५. अभिनवभारती कस्य ग्रन्थस्य टीका।

३६. अभिनवगुप्तस्य मातुः नाम किम्।

३७. अभिनवगुप्तस्य पितुः नाम किम्।

२०.७) कुन्तकः

आलङ्कारिकसम्प्रदायेषु कुन्तकाचार्यः अपि अग्रगण्यः भवति। वक्रोक्तिजीवितम् इति ग्रन्थस्य रचयिता कुन्तकाचार्यः। वक्रोक्तिकारः कुन्तकाचार्यः ध्वनिकारात् परवर्त्ती भवति। ध्वनिप्रस्थानस्य ध्वन्यालोकेन ध्वन्यालोकस्य लोचनम् इति टीकया च परिष्कृते अपि ध्वनिप्रस्थानस्य विरोधार्थं कुन्तकः वक्रोक्तिजीवितम् इति ग्रन्थं रचितवान्। वक्रोक्तिसम्प्रदायस्य प्रवर्त्तकः कुन्तकः। अयम् एव ग्रन्थः वक्रोक्तिसम्प्रदायस्य मुख्यः ग्रन्थः भवति।

देशः - कुन्तकस्य वासस्थानं काश्मीरदेशः आसीत्। कुन्तकाचार्यस्य शास्त्रचर्चा काश्मीरे एव संजाता। कुन्तकः काश्मीरवासी इति तु विदुषां न मतपार्थक्यं विद्यते।

कालः - वक्रोक्तिकारः ध्वनिप्रस्थानस्य विरोधाय वक्रोक्तिसम्प्रदायम् आरब्धवान्। अतः ध्वनिकारात् परवर्त्ती भवति कुन्तकः। ध्वनिकारस्य कालः नवमशतकम् आसीत्। अतः नवमशतकात् परवर्त्ती भवति कुन्तकः।

अभिनवगुप्तस्य समसामयिकः भवति इति जनश्रुतिः विद्यते। अभिनवगुप्तस्य कालः दशमशतकस्य चरमभागः एकादशशतकस्य आदिभागः वा।

अत एव कुन्तकस्य अपि स एव कालः भवति इति ऐतिहासिकाः प्रवदन्ति।

महिमभट्टस्य व्यक्तिविवेकग्रन्थे कुन्तकविरचितस्य वक्रोक्तिजीवितस्य उद्धृतं समालोचनं च विद्यते। वक्रोक्तिजीवितस्य सारः अलङ्कारसर्वस्वे विद्यते। एतेन आगतं यत् महिमभट्टस्य समकालिकः पूर्ववर्त्ती वा कुन्तकाचार्यः। कुन्तकाचार्यस्य समयः एकादशशतकम्।

कृतिः - वक्रोक्तिजीवितम् इति ग्रन्थस्य रचयिता कुन्तकाचार्यः। सम्प्रति प्रायः पूर्णः ग्रन्थः न उपलभ्यते। ग्रन्थे अस्मिन् चत्वारः उन्मेषाः सन्ति। येषु वक्रोक्तेः प्रभेदानां साङ्गोपाङ्गानां वर्णनं कृतम्। कुन्तकाचार्यः ध्वनिवादं न कदापि समर्थितवान्। वक्रोक्तिमाध्यमेन एव शब्दार्थस्य चमत्कारः भवति। व्यञ्जनाध्वनिः वक्रोक्तेः एकः भागः। कुन्तकाचार्यस्य मते वक्रोक्तिः एव काव्यस्य प्राणभूतः भवति। वक्रोक्तिजीवितग्रन्थे भामहस्य दण्डिनः उद्भटस्य वा उल्लेखं कृतवान्। किन्तु न कदापि आनन्दवर्धनस्य उल्लेखं कृतवान्। एवञ्च अभिनवगुप्तस्य अपि नामोच्चारणं नैव करोति स्वकीये ग्रन्थे कुन्तकाचार्यः। अभिनवगुप्तः अपि कुन्तकस्य नाम न लिखति तस्य टीकाग्रन्थे। एतेन अपि आयाति यत् ध्वनिप्रस्थानस्य विरोधं कृतवान् कुन्तकः। अथवा अभिनवगुप्तस्य समसामयिकः भवति कुन्तकाचार्यः। ध्वनिप्रस्थानं खण्डयित्वा वक्रोक्तिसम्प्रदायम् आरब्धवान्।

वक्रोक्तिः काव्यजीवितम् इति अवदन् कुन्तकादयः। वक्रोक्तिः नाम प्रसिद्धाभिधानव्यतिरिक्ता विचित्रैवाभिधा। भामहेन अतिशयोक्तिः एव वक्रोक्तिनाम्ना उक्ता। कुन्तकाचार्यः ध्वनेः अन्तर्भावं वक्रोक्तौ दर्शितवान्। सः अयं वक्रोक्तिसम्प्रदायः अनन्तरभाविभिः आचार्यैः न आदृतः। वक्रोक्तिः अपि कश्चित् अलङ्कारः इति रुद्रटः मन्यते। एवं प्रकारेण वक्रोक्तिसम्प्रदायस्य खण्डनं पूर्वाचार्याः कृतवन्तः।

पाठगतप्रश्नाः-७

केचित् प्रश्नाः अधः प्रदीयन्ते-

३८. कुन्तकस्य कालः कः।

३९. कुन्तकस्य देशः कः।

४०. कुन्तकस्य ग्रन्थस्य नाम किम्।

४१. वक्रोक्तिसम्प्रदायस्य जनकः कः।

४२. वक्रोक्तिजीवितग्रन्थे कति उन्मेषाः सन्ति।

४३. कुन्तकस्य मते काव्यस्य प्राणः कः।

पाठसारः

साहित्यग्रन्थेषु आनन्दः एव लभ्यते। तत्रापि अस्माकम् आनन्दः काव्यपठनेन भवति। काव्येषु दोषाणां विवेचनम्, काव्येषु रसादीनां प्राधान्यताविचारः इत्यादिकं तु अलङ्कारशास्त्रे जायते। तत्रापि केषाञ्चित् आलङ्कारिकाणां मते रसः एव काव्ये प्रधानः, केषाञ्चित् मते रीतिः एव प्रधाना, केषाञ्चित् मते काव्ये अलङ्कारः प्रधानः इति बहुधा मतानि आगतानि। अत एव रीतिप्रस्थानस्य, ध्वनिप्रस्थानस्य, अलङ्कारप्रस्थानस्य रसप्रस्थानस्य च आविर्भावः जातः। अत्र आलङ्कारिकाणां देशकालकृतिविषये चर्चा विद्यते। भरतमुनिः नाट्यशास्त्रस्य प्रवर्त्तकः भवति। चतुर्थः ईशवीयः पूर्वकालिकः भरतमुनिः काव्ये रसः एव प्रधानः इति मतम् आश्रित्य रसप्रस्थानस्य प्रारम्भम् अकरोत्। षष्ठशतकवर्त्ती काश्मीरवासी भामहः काव्यालङ्कारग्रन्थं रचितवान्। भामहस्य मते तु काव्ये अलङ्कारः एव प्रधानः भवति। अतः अलङ्कारप्रस्थानस्य प्रवर्त्तकः भामहः। अष्टमशतकवर्त्ती दाक्षिणात्यः आलङ्कारिकः दण्डी काव्यादर्शः इति ग्रन्थं लिखितवान्। दण्डी अलङ्कारसम्प्रदायस्य कश्चन प्रमुख्यः आचार्यः भवति। तथापि दण्डी रीतिविवेचकतया प्रख्यातः आसीत्। नवमशतकवर्त्ती काश्मीरवासी वामनः काव्यालङ्कारसूत्रं विरचितवान्। वामनस्य मते काव्ये अलङ्कारः एव प्रधानः भवति। अलङ्कारप्रस्थानस्य प्रवर्त्तकः वामनः। काश्मीरवासी रुद्रटः काव्यालङ्कारग्रन्थं लिखितवान्। अस्य मते अपि काव्ये अलङ्कारः एव प्रधानः भवति। अभिनवगुप्तः काश्मीरवासी आसीत्। तस्य स्थितिकालः तु दशमशतकोत्तरभागः भवति। अभिनवगुप्तः नाट्यशास्त्रस्य उपरि अभिनवभारती इति टीकां ध्वन्यालोकस्य उपरि लोचनम् इति टीकां च रचितवान्। अभिनवगुप्तः अपि रसप्रस्थानस्य एकः आचार्यः भवति। काव्ये रसः एव प्रधानः इति अभिनवगुप्तस्य मतम्। काश्मीरवासी कुन्तकाचार्यः वक्रोक्तिजीवितम् इति ग्रन्थं विरचितवान्। अस्य कालः भवति एकादशशतकम्। कुन्तकस्य मते तु काव्ये वक्रोक्तिः एव प्रधाना। अत एव ध्वनिप्रस्थानस्य विरोधं कृत्वा वक्रोक्तिसम्प्रदायं प्रारम्भितवान्। एवञ्च प्रकृतपाठे आलङ्कारिकाणां देशकालम् उक्त्वा तेषां कृतिविषये अपि किञ्चित् आलोचनं कृतम् अस्ति।

पाठान्तप्रश्नाः

१. भरतमुनेः देशकालकृतिविषये लघुटिप्पणीं लिखत।

२. नाट्यशास्त्रस्य संक्षिप्तं परिचयं लिखत।

३. भरतमुनेः सामान्यं परिचयं लिखत।

४. भामहस्य देशकालविषये लघुटिप्पणीं लिखत।

५. काव्यालङ्कारस्य संक्षिप्तं परिचयं लिखत।

६. भामहस्य कालविषये संक्षिप्तं परिचयं लिखत।

७. दण्डिनः देशकालकृतिविषये लघुटिप्पणीं लिखत।

८. दण्डिनः कालविषये संक्षिप्तं परिचयं प्रददातु।

९. काव्यादर्शस्य संक्षिप्तं परिचयं लिखत।

१०. वामनस्य संक्षिप्तं परिचयं प्रददातु।

११. वामनस्य देशकालकृतिविषये लघुटिप्पणीं लिखत।

१२. काव्यालङ्कारसूत्रस्य संक्षिप्तं परिचयं प्रददातु।

१३. रुद्रटस्य देशकालकृतिविषये लघुटिप्पणीं लिखत।

१४. काव्यालङ्कारग्रन्थस्य सामान्यं परिचयं प्रददातु।

१५. अभिनवगुप्तस्य देशकालकृतिविषये लघुटिप्पणीं लिखत।

१६. अभिनवगुप्तस्य कृतिविषये लघुटिप्पणीं लिखत।

१७. अभिनवगुप्तस्य सामान्यं परिचयं लिखत।

१८. कुन्तकस्य देशकालकृतिविषये प्रबन्धं लिखत।

१९. वक्रोक्तिजीवितम् इति ग्रन्थम् आश्रित्य प्रबन्धं लिखत।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

उपरि विद्यमानानां प्रश्नानाम् उत्तराणि प्रदीयन्ते-

१. भरतमुनिः।

२. भरतमुनिः।

३. षष्ठे सप्तमे च अध्याये।

४. ३६, ३७ वा अध्यायाः।

५. तामिलग्रन्थस्य रचनाकालः चतुर्थः ई. पू. मन्यते, ततः पूर्ववर्ती भरतः।

६. ५००० श्लोकाः।

७. भामहः।

८. भामहः।

९. काश्मीरः।

१०. रक्रिलगोमिनः।

११. षष्ठशतकवर्त्ती

१२. ३९।

१३. दण्डी

१४. अष्टमशतकम्।

१५. दाक्षिणात्यः

१६. चत्वारः।

१७. ६६० श्लोकाः।

१८. कविराजमार्ग इति।

१९. वामनः।

२०. काव्यालङ्कारसूत्रम्।

२१. काश्मीरदेशः।

२२. अष्टमशतकस्य चरमभागः नवमशतकस्य आदिभागश्च।

२३. रीतिः।

२४. पञ्च।

२५. ३१९ सूत्राणि।

२६. रुद्रभट्टः।

२७. नवमशतकस्य उत्तरभागः।

२८. काश्मीरः।

२९. रुद्रटः।

३०. ७३४ पद्यानि।

३१. षोडश अध्यायाः।

३२. काश्मीरः।

३३. दशमशताब्द्याः आदिभागः
एकादशशताब्द्याः चरमभागो वा।

३४. अभिनवगुप्तः।

३५. नाट्यशास्त्रस्य।

३६. विमला।

३७. नरसिंहगुप्तः।

३८. एकादशशतकम्।

३९. काश्मीरदेशः।

४०. वक्रोक्तिजीवितम्।

४१. कुन्तकाचार्यः।

४२. चत्वारः उन्मेषाः।

४३. वक्रोक्तिः काव्यस्य प्राणः।

छात्राणां बोधसौकर्याय आलङ्कारिकाणां देशकालकृतिविषये तालिका प्रदीयते।

नाम	देशः	कालः	कृतिः
भरतः	काश्मीरः	चतुर्थशतकात् पूर्वम्	नाट्यशास्त्रम्
भामहः	काश्मीरः	षष्ठशतकम्	काव्यालङ्कारः
दण्डी	दाक्षिणात्यः	अष्टमशतकम्	काव्यादर्शः
वामनः	काश्मीरः	नवमशतकम्	काव्यालङ्कारसूत्रम्
रुद्रटः	काश्मीरः	नवमशतकम्	काव्यालङ्कारः
अभिनवगुप्तः	काश्मीरः	दशमशतकम्	अभिनवभारती, लोचनटीका,तन्त्रालोकः
कुन्तकः	काश्मीरः	एकादशशतकम्	वक्रोक्तिजीवितम्

॥ इति विंशः पाठः ॥